

FALUN

OCH KOPPARBERGET —

ETT TVÄRSNITT GENOM VÅR EKONOMISKA OCH SOCIALA HISTORIA¹

Av professor BERTIL BOËTHIUS, Stockholm

FÖR 300 år sedan blickade våra fäder liksom vi i dag med spörjande oro fram mot det okända som skulle framgå ur drabbningarnas tummel och härjningarnas förödelse. Vårt eget folk spände sina krafter till det yttersta. Ofta har det sagts att det glömde fredens värv för krigets bragder och storpolitikens lockelser. Men detta är ej sanning. Historien lär oss, i detta som i så många andra fall, att de stora ansträngningarna frigöra krafter som göra sig gällande på vilket område de än prövas. Dagens minne är ett av vittnesbörden därom.

Då ishavet vek tillbaka kommo människorna till Dalälvens stränder. Från Tunaslätten sökte de sig uppåt Siljan. Den fruktbara, delvis kalkrika jorden och sjöarnas och myrarnas malm blevo underlaget för en rik och egenartad kultur. Här skapades en huvudbygd vars talrika befolkning under ändrade förhållanden skulle få stor betydelse för Falun. Också Bjursåsbygden hörde dit. En annan av kulturens vägar gick från Vika uppför Svärdsjövattendragen och den Hälsingestig som kom att spela en så stor roll i Faluns historia.

Mellan bygderna i söder, norr och öster lågo de ogästvänliga bergs- och skogstrakterna norr om Runn. Fogden bar i Torsång upp skatt av några enstaka gårdar på lättodlade marker vid Runns, Faluåns och Hosjöns stränder. I skogen måste bönderna ha haft fäbodan, slogar och fisken. Men eljes hade här förblivit ödemark om ej gruvan varit.

Gruvan håller i dessa dagar på att få en ny äldsta historia som

¹ Högtidstal i Falun vid firandet av stadens 300-årsjubileum den 1 november 1941.

kanske når tillbaka till 1000-talet. Redan då ha alltså bönderna kring Runn på vinterföret kört malm till bygden och smält koppar i omväxling med årstidernas andra sysslor. Så småningom fick fogden skattlägga också några nybyggen på skogen norr om Runn. De måste ha kommit till för gruvans skull. Inga skrivna källor berätta dock ännu om bergsbruket här uppe. Allt som rörde böndernas kopparbruk var smått och primitivt.

Den lilla bygden kring gruvan levde sitt liv i avskild ro. Men det första stora kapitlet i dess historia skrevs nu, den ovetande, vid Östersjöns södra stränder. 1143 grundlades Lübeck. Hansakogarna lade under sig handeln på Östersjöns kuster. Sverige fick ett nytt avsättningsläge. Dess smör, fett, hudar, pälsverk och metaller funno lättare vägen ut till Europas marknader. I Västerås lastades allt större metallforor om på Mälarskutorna. Stockholm blomstrade vid 1200-talets mitt upp till den stora exporthamnen för Bergslagens produkter. Också Kopparberget i Dalarne hade fått ett nytt avsättningsläge.

Vad som inte finnes i akterna finnes inte i verkligheten, sade de gamla juristerna. Så ha vi också dömt om Stora Kopparberget. De äldsta källorna till dess historia peka samstämmigt på 1200-talets senare hälft. Alltså borde gruvan ha börjat brytas först då. Men det plötsliga uppsvinget vid denna tid blir bara så mycket lättare att förklara om fyndigheten var brukad förut. Vägen var då banad för de tyska kapitalister och tekniker som skapade den stora gruvdriften — också därför att konungen och stormännen ivrigt stödde deras förehavanden och beredvilligt delade deras vinster.

Ända från genombrottet på 1200-talet har ett samhälle funnits vid gruvan för vilket den svenska landsbygdens rättsordning ej räckte. Men det passade ej heller in i stadslagens rättsordning. Gruvsamhället var ej betjänt med borgmästare och rådmän förfarna i borgares handel och vandel. Det fick sin egen domstol, den ärevärdiga institution som under namn av gruvrätten skulle bestå ända till 1855. Praktiska, i ortens värv hemmastadda män tyglade där de oroliga och styvsinta arbetarna med hjälp av stränga disciplinstadgar. De dömde även i tvister om gruvdriften efter gruvans egen rätt. Liksom alla andra gamla domstolar skötte gruvrätten också förvaltningen. Men Berget behövde inte bara sitt speciella rättskipnings- och förvaltningsorgan. Det behövde även sin särskilda handel, av annan art än städernas. Köpmännen ville samla varorna i sina händer för att sälja dem vidare.

Bergsmännen åter ville själva köpa upp de förråd som de måste lägga upp för sina hushåll och sina arbetare. Redan i 1347 års privilegier erfara vi att de och deras svenner fritt fingo handla i alla köpstäder och att »alla män» fingo besöka torget på »Falan», slätten vid ån nedanför gruvberget där vägarna möttes. De av oss som ännu minnas verkliga marknader kunna lätt tänka sig det rörliga torglivet en vinterdag på Falan. Allehanda ätande och nötande varor kommo från Gästrikland, Hälsingland och de övriga Norrlanden, säd från Rumbolandet, oxdrifter längre söderifrån. I utbyte togo de främmande kopparstycken som ofta, särskilt över Norrlandshamnarna, sökte sig ut till Hansestäderna.

I denna handel behövdes ej några mellanhänder i hemorten. Av yrkesmän med borgerlig näring äro väl också skräddare och skomakare äldst vid Berget. De omtalas i de tidigaste urkunderna och erlade sina »gärningsören» till 1500-talsfogdarna. Så småningom börja dessa också redovisa »gårdsskatt» av »någre som hava sig nedsatt på Falan, att sökie sin näring och oppehälle».

Sådana äro de första vittnesbörden om en borgerlig befolkning som vid Berget levde av gruvdriften utan att själv taga del däri. Den fick snart livskraftiga tillskott från den stora kopparhandeln. Västeråsborgarna voro först på platsen. Det var till deras stad kopparfororna främst gingo. Stockholmsborgarna följde dem i spåren. De stora exportörerna fingo fast fot vid Berget. De maktade bjuda bergsmännen den kredit — det förlag — de behövde, i varor eller penningar.

Vi ha nu nått 1500-talets slut och 1600-talet. Det mera framskridna Europas kultur bryter med våldsam kraft in i vårt land. På det ekonomiska området hade den febrila utvecklingen varit otänkbar utan utländskt kapital och utländsk merkantil och teknisk skolning. Hansatiderna kunde tyckas återvända. Men Sverige hade nu växt sig så starkt att det inte kunde behandlas som kolonialland. Främlingarna blevo bofasta och smälte förvånande raskt ihop med vårt folk.

Alla dessa drag upprepa sig i Faluns förhistoria. Gruvans avkastning växte raskt från 1500-talets senare hälft. Den fick verklig europeisk betydelse. Några av Stockholms största köpmän, de flesta av tysk börd, organiserade den växande exporten. Deras platsombud och andra köpmän slog sig snart ned vid Berget, började driva handel därifrån och förvärvade ofta gruvdelar. Bland dessa inflyttare möta några av de största bergsmännen. Storhandeln fick också kronans stöd. Koppargruvan hade hastigt

blivit en av rikets bästa finansiella tillgångar. Älvsborgs lösen, kriget i Östersjöprovinserna och vårt ingripande i 30-åriga kriget betalades till ej ringa del av kopparen. För att få den fulla kontrollen över det givande skatteobjektet förbjöd kronan den urgamla exporten över Gävle och Hudiksvall. Centraliseringen drevs till sin spets genom kopparkompanierna. Försöket misslyckades dock. Efter det andra kopparkompaniets fall kom kopparhandeln 1639 åter i köpmännens händer. Också försörjningens förutsättningar ändrades delvis. En inte obetydlig köpmanshandel växte upp i förbittrad konkurrens med den fria tillförseln.

»Deras villkor som arbeta uti gruvor, äro ofta intet varken mindre besvär eller äventyr underkastat än deras som för rikens fiender livet våga», skrev Karl XI en gång (1690). Ofta talas det om slagne, förlamade och kväste gruvdrängar. Trots farorna trötto dock ej arbetare. Vid Kopparberget uppkom för första gången i Sverige en stor arbetarbefolkning, samlad på en plats. Därmed följde nya sociala problem. Av ålder skulle alla arbetare låta städja sig av en husbonde. Men vid Kopparberget funnos tidigt även arbetare som lejdes för växlande arbeten. Om dem hette det (1688) att de »under tiden föga mer hinne att förtjäna än dageligen för dem åtgår». De voro därför oftast hänvisade till de köpmän som sålde i minut — och helst på kredit.

Allt klarare framträder även Kopparbergets betydelse för hela landskapet. Den gamla huvudbygden i Siljansdalen hade kommit i skymundan då det verkliga bergsbruket bröt igenom i Bergslagen. Den stora befolkningen såg sig hänvisad till binäringar. Också i andra trakter behövde allmogen biförtjänster. Det kom väl till pass att gruvan krävde ved, kol och arbetskraft. Någon idyll blev det dock ej fastän båda parterna behövde varandra. Man vågade och ville ej lita till den fria prisbildningens reglerande kraft. Staten sökte garantera industrierna jämna och låga råvarupris. Dalallmogen skulle betala sina skatter i kol och ved till gruvan och där sälja vad den eljes kunde åstadkomma till fastställt pris. Som vi älska kommissioner och ransoneringar älskade dalkarlarna kol- och vedtaxorna. Humöret blev ej bättre då järnbruken bjödo över för att locka till förbjuden handel. Oaktat alla missljud betydde det dock oerhört mycket för Dalarna att skogarna effektivt togos i bruk, medan de i andra avlägsna trakter glesnade ut av ålder eller brändes på svedjefallen. Gruvans och hyttornas efterfrågan på ved, kol, körslor och dagsverken blev en av orsakerna till att den talrika dalallmogen, trots jordens

otillräcklighet, kunde försörja sig lika bra som allmogen i andra bygder. För gruvsamhället åter betydde bönderna som kommo till gruvan en ny stor kundkrets. Många togo förlag hos sina bergsmän. Men mycken handel blev över åt köpmännen.

När gruvan var givmild var det liv och rörelse, helst om vintern då åkföret var gott. Livsmedelsforor kommo från när och fjärran. Kol-, ved- och forbönder trängdes på vägarna. På Daglösetakten gingo vedyxorna utan återvändo. Bergsmännen förde sina kopparstycken till vågen. Köpmännen ackorderade om koppar, gamla skulder och nya förlag. Det nya som följde med den större driften var främst handelslivets rikare utveckling. Gruvans lag räckte ej längre, nu behövdes jämväl stadslag. Tidens ekonomiska doktrin krävde också städer. Vi äro mitt uppe i det skede som framför allt är känt som stadsgrundningarnas. Parallellt med rörelsens tillväxt gick därför en växande iver att omskapa gruvsamhället till stad. Det var handeln — med koppar och ätande och nötande varor — som behövde regleras. Planerna knöto därför från början an vid Falan, den gamla handelsplatsen. Redan Karl IX ville bygga och fundera en stad »på Falan vid vårt Kopparberg», Gustav Adolf likaså. Man stannade ej vid blotta avsikten. Men det blev dock endast ofullgångna ansatser. Största hindret var köpmännens strävan att monopolisera handeln för egen räkning. Bergsmännen fruktade att köpmännen skulle slå under sig vanorna på Falan och »tränga» andra därifrån, »säljandes bemålte varor åter, sedan när menföre bliver och ingen så stor tillförsel sker, för mycket dyrare och högre pris än skäligen bör vara».

Trots detta och andra hinder kunde stadsgrundningen dock ej uppskjutas längre. Kompaniplanerna måste uppges och kopparhandeln blev åter fri. Att hopsamla bergsmännens små koppar-tillverkningar till de stora partier den stora handeln behövde blev en viktig uppgift. Faluköpmännen togo den i stor utsträckning på sin lott. En ny landshövding, en av bergsadministrationens främste, Johan Berendes, drev ivrigt på. Så utfärdades då, den 30 oktober 1641, den urkund som definitivt gjorde Falun till stad. Om det ej var ett nytt samhälle som grundades, grundades dock mycket nytt. Den nya stadsplanen genomfördes med hård, kanske alltför hård hand. I gatornas och kvarterens rätvinkliga värld erinra blott de traditionsmättade stadsdelsnamnen om de pittoreskare småsamhällen som växt ihop till staden. Stadskyrkan och »stadens stenhus», rådhuset, byggdes efter mått som vittnade om

att man tänkte stort om staden. Efter samma mått skars också stadsförvaltningen till.

Gruvsamhället fick två styrelser, den gamla gruvrätten och den nya magistraten. Båda hade sina särskilda uppgifter. Men de korsades ofta. Bergsmän och borgare bevakade varandra svartsjukt. Frågan var hur man skulle få de båda societeterna att dra jämt. Den kinkiga uppgiften lämnades åt en högsta ämbetsman, en burggreve. Men den första burggreven blev helt stadens man och ämbetet avskaffades snart. Tvisterna fortsatte. Till en del voro de blott utslag av alla institutioners vanliga chauvinism. Men de reella motsättningarna voro många. Viktigast var och förblev striden om den fria tillförseln. Misshälligheterna betydde dock ej att förhoppningarna på den nya staden slagit fel. Gruvan gav rikt. Livet fick en hastig puls. Rörelsen var stor. Faluköpmännen tillhandlade sig i tävlan med andra uppstäders borgare kopparn vid vågen för att sälja den vidare till exportörerna i sjöstäderna. Många bergsmän kunde driva sin rörelse endast tack vare de förlag de fingo hos dem. Deras handel med livsmedel och andra förnödenheter växte. Fastän man alltid gnabbades förutsatte bergsmanna- och köpmannanäringarna varandra. Gruvdriften var stadens näring och staden blomstrade. Den hade hastigt blivit en av de största i riket. Men förhållandena skulle ändras.

1687 års ras bildar det synliga gränsmärket mellan två epoker. Svårigheterna ökades genom missväxterna på 1690-talet, Karl XII:s krig och särskilt penningväsendets förvirring genom nödmynten. Bergsmännen råkade i trångmål. Arbetarna fingo erfara att de arbetade vid ett företag med sjunkande avkastning. Två av de tidigaste strejkerna i Sveriges historia, 1696 och 1720, skakade staden i dess grundvalar på ett sätt som först vid Dalupproret 1743 fick ett motstycke. Ur dessa svårigheter föddes 1716 en av det gamla Faluns märkligaste institutioner, Bergslagens magasin. Utan tvivel bidrog det till att hjälpa gruvan över krisen genom att öka tillförseln och sänka prisen. Men köpmännen miste mycket av bergsmännens, gruvarbetarnas och böndernas efterfrågan. Det var ett hårt slag för dem.

Det gamla gnabbet mellan de två societeterna förbyttes i »uppenbara tvister och processer». Till sist segrade dock »en rättsint böjelse till sänja, enighet och förtroende». 1720 slöts freden, den berömda »föreningen» mellan staden och Bergslaget. De skulle äntligen, enligt privilegiernas mening, bli »en sammanfogad och uti lika kärlek, ömhet och sorgfällighet för det allmänna bästa

sammanknippad kropp». Gruvrätten och magistraten skulle visserligen var för sig fylla sina speciella uppgifter. Men de skulle sammanslås till en gemensam styrelse för staden och gruvan, kallad bergsrätt. De främmandes och magasinets handel skulle få fortsätta men deras minuthandel inskränkas till några nödvändighetsvaror. Kompromissen bar dock ej frukt. Tvisterna mellan societeterna flyttades blott in i bergsrätten. 1769 upphävdes därför föreningen efter häftiga strider.

»Bägge ett ändamål» stod det på en medalj som slogs då föreningen 1720 firades med pomp och ståt. Orden voro redan då ej sanna och blevo det allt mindre. Bergslaget förvandlades sakta men säkert från en korporation av bergsbruksidkare till ett aktiebolag. Kopparsmältningen avtog med gruvans avkastning och övergick till en allt trängre krets »brukande bergsmän». Det var blott en försenad bekräftelse på en längesedan faktisk förändring, då Bergslaget 1862 helt blev ett enskilt företag. Gruvdrift och kopparsmältning voro då sedan länge blott en — om än en viktig — näring i staden, ej stadens näring.

Falun hade i mycket blivit en vanlig provinsstad. Staden gled in i ett skede som efter en känd skildring, inriktad på väsentligheter, bäst kan karakteriseras som det Åbergsonska. Redan under 1600-talets senare hälft hade säkerligen många Faluköpmän släppt kopparhandeln. Staden började alltmer leva på vanliga borgerliga näringar. Men därmed voro också snäva gränser dragna för dess utveckling. Skogarna i norr, öster och väster inskränkte upplandet allt för mycket. Handel, hantverk och den småindustri som växte upp på 1700-talet kunde inte nå några större mått. Varken de eller det avtagande bergsbruket kunde taga landskapet i anspråk som förr. Den fortsatta folkökningen och jordstyckningen ökade just under detta skede dalallmogens behov av binärningar. Men det var Järnbergslagen, Mälardalen och Stockholm, ej landskapets huvudstad, som främst bjödo arbetstillfällen och drogo nytta av den rikliga arbetskraften.

Stadens yttre och inre fysionomi vittnade om stillaståndet. Befolkningen hade upphört att växa, den stannade vid 4 à 5,000. 1640-talets stadsplan bildade alltjämt ramen för bebyggelsen. Eldsvådorna 1761 kunde därför ej väsentligt förändra dess karaktär. Visserligen tillkommo nu några av de större sten- och slagghus som ännu trycka sin prägel på stadens centrala delar. Men borgare och ståndspersoner nöjde sig oftast med trähus som förr. Deras tomter rymde gärna kål- och kryddtäppor, fähus och stall.

Arbetarna hade redan tidigt börjat bygga små egna hem »som ej ä lika hus men likna Kedars hyddor». 1700-talets Falun lämnade åt vår tids större stad ett ännu ej förött arv av småstadens trevnad och idyll.

Också stadens styrelse var en gammaldags idyll. Borgerskapet utgjorde blott c:a 10 % av befolkningen. Men det, eller snarare dess 24 äldste, delade makten i staden med magistraten. Verksamhetskretsen var dock inte stor. Magistraten och förvaltningen levde av de donerade medlen och dem fingo de äldste ej befatta sig med. Endast för byggnadsväsendet krävdes en blygsam uttaxering. De äldste sörjde dock själva, i eget välförstått intresse, för att denna domän för deras maktutövning ej vidgades över hövan. I vanliga fall redde man sig med ett par tusen riksdaler om året. Och dock hade staden inga skulder. En sådan hushållning var möjlig därför att gårdsägarna var för sig — till den kraft och verkan det hava kunde — i huvudsak svarade för de tyngsta kommunala besvärerna, främst gatuläggning, renhållning och gatubelysning. I Falun liksom överallt i Sveriges städer hade en enhetlig medelklass dock börjat växa fram och övervinna korporationssplittringen. 1817 fick staden en fattigvårdsstyrelse som företrädde hela samhället, 1839 en drätselkammare med representanter också för ståndspersonerna och Bergslaget. Marken var sålunda beredd då den allmänna medborgerlighetens princip bröt igenom vid det första stadsfullmäktigevalet i december 1862. Ståndspersonerna fingo då 12 av de 26 platserna, de handlande 7, hantverkarna 7. Men det var en allmän medborgerlighet som snävt begränsades av den graderade röstskalan. Först då denna avskaffades 1919 fingo alla samhällets klasser direkt del i självstyrelsen.

Alla dessa drag voro gemensamma för de små svenska provinsstäderna. Men Falun hade därjämte sin egen säregna tradition. När man i knappare tider såg tillbaka på Bergets storhetstid mindes man gärna en robust festglädje, med mycken och stark mat och många och starka drycker. Ännu på 1700-talet prisade en lokalpoet Falun som en »välbelägen stad // som uppå allt slags gott en rik tillförsel had // och utav allt de had de fågnad väl sin nästa». Denna gästfrihetens tradition hör till dem som ej dött ut. Men den har iklätt sig humanare former. Det är om denna humana anda jag skulle vilja säga några ord. Den hade tidigt formats av mötet mellan skilda livsuppgifter och bildningsvägar. Landshövding, länsstat, ecklesiastikstat, skolstat och medicus fun-

nos i många provinsstäder. Men här fanns också bergsstatens högt skolade tjänstemän och Bergslagens förvaltningspersonal. Kopparköpet riktade länge bergsmännens och köpmännens blickar ut över hemortens snäva gränser. Många bergsmansgårdar i trakten hade blivit små herrgårdar, hemvist för praktisk duglighet förenad med bildning, gästfrihet och livsglädje. Redan under 1600-talet möter man tecken på en vidare intressesfär. Gruvan själv och dess märkvärdigheter väckte ett osedvanligt historiskt intresse som under nästa århundrade skulle sätta frukt i en inte obetydlig litteratur. Levande träder oss den andliga livaktigheten till mötes i Anders Browallius' uppteckningar av de lärrika samtalen i landshövding Reuterholms hem. Det var i denna miljö den unge Linné fann vänner, gynnare och tidig förståelse för sina strävanden att lära oss känna vårt eget land. Ett knappt sekel senare gjorde Hans Järtas personlighet och rika bildningsintressen länsresidenset till ett andligt centrum. Samtidigt verkade i Falun en av landets främsta kemister, Järtas vän J. G. Gahn, och lockade stundom Berzelius till sitt laboratorium. En fortsättning funno dessa traditioner i Bergsskolan som 1822 förlades till Falun.

Dalarnas huvudort hade aldrig kommit att ligga vid inkörsporten till bergs- och skogstrakterna norr om Runn om ej gruvan varit. Därför kunde det också tyckas som om sammanhanget i dess historia brutalt klipptes av då kopparen tog slut. Men det blev ej så. Från sitt rikare förgångna ärvde staden ledareställningen i landskapet. Nya förutsättningar för denna skapades då isoleringen bröts genom järnvägarnas tillkomst och vägnätets förbättring, främst under det sista århundradet. Ansvar för stadens framtid hade närmast kommit att vila på borgerskapet och länsstyrelsen. Fastän Bergslagens rörelse inom staden förblev ansevärd hade den gått tillbaka i relativ betydelse. Men även här segrade arvet från det förgångna. Bergslaget behöll sin ledareställning i landskapets ekonomiska liv genom att vidga sin verksamhet ut över detta och ut över dess gränser. Allt fler företag och institutioner av vikt för landskapet i dess helhet funno sin naturliga hemvist i Falun. Då stadens ställning i så hög grad blev grundad i administrativt och ekonomiskt ledarskap inom en vidare krets, är det endast naturligt att dess egen befolkning ej växt över de därav föreskrivna måtten. Men i stället bevarades stadens gamla särmärke, den mångsidighet som följer av mötet mellan skilda livsuppgifter och bildningsvägar. Dessa personliga förutsättningar återspeglas i den effektivitet och trevnad som bli-

vit frukten av den kommunala självstyrelsens insats i stadens nyaste historia. Och de uppoffringar som staden och Bergslaget göra för kulturella intressen vittna om att också det andliga arv som jag nyss talade om förblivit levande och förpliktande tradition.

Programmet kallar mitt föredrag ett festtal. Och dock har jag talat blott om den vardag jag mött i gamla protokoll och räkenskapsböcker — och om de tvister som utgjort en så stor del av denna vardag. Men intressenas brytningar äro symptom på ytan av de ständiga förskjutningar på djupet som skapa historia. Och bakom all oro och alla förändringar ligger det tysta pliktrogna arbetet, vid ledarens bord, i köpmannens kontor, i hantverkarens verkstad, i gruvan och på andra arbetsplatser. Det är vår art att helst låta var och en gå sin egen väg på eget ansvar. Vi ha rätt därtill så länge vi våga tro på en samhällsanda som kan samstämman de många skilda insatser till en gemensam strävan. Och då vi i dag bringa Falun en hyllning på en historisk minnesdag är den djupare innebörden därav, att den verklighet som framgått ur dess historia för oss är en bekräftelse på denna vår tro.

Om samhällets liv gäller till sist lika väl som om den enskildes, att det varit bäst då det varit arbete och möda. Det är dock inte bara därför jag i dag velat tala om arbetets vardag. Vi ha varit så vana vid denna vardag att vi nästan glömt att sätta värde därpå. Nu veta vi att den är ett lån som kan återtagas, om vi inte äro beredda att värna det med livet som insats. På Faluns minnesdag vet jag ingen bättre framtidsönskan än den att dess historia efter nya sekler åter skall berätta om en arbetets vardag, buren, och när så kräves värnad, av medborgarsinne.